

Р.С. Мухитдинов

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «УСУЛ ЫЛМ АТ-ТАБИЪА» ТРАКТАТЫНА ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ (еңбектегі «рух» бөлімі негізінде)

Рух ғалымдардың, әсіресе философтар мен мутәкәллимдердің қызығушылығын тудырған және бұл тақырып төңірегінде көптеген еңбектер жазылған. Әбу Насир әл-Фараби де бұл тақырыпты айналып өтпеген.

Әбу Насир әл-Фараби «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегінде рух туралы арнайы бөлім жазған. Бұл мақалада осы кітаптың «Рух» бөлімінде келген мәліметтерге теолінгвистикалық талдау жасалды. «Рух» сөзінің түбіріне, этимологиясына зерттеу жасалып, рух сөзінің тілдік мағыналарымен әл-Фараби және теолог ғалымдар келтірген терминдік мағынасының арасындағы байланыс анықталды. Рух сөзінің онымен түбірлес басқа да сөздермен байланысы қарастырылды. Зерттеу барысында салыстырмалы тарихи әдіс, сөздер мен терминдердің әл-Фараби заманы мен қазіргі кездегі мағыналарының арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтау үшін синхронды, диахронды әдістер жүргізіліп, ортағасырлық сөздіктер мен қазіргі кездегі сөздіктер де қолданылды. Әл-Фарабидің рухқа жасаған анықтамасын, рухтың қасиеттері мен уазипасына қатысты жасаған талдауларын мұфассир, мутәкәллим ғалымдардың талдауларымен салыстырмалы зерттеулер жүргізілді. Әл-Фараби дәлел ретінде келтірген Құран аяттарына герменевтикалық талдаулар да жасалады. Әл-Фарабидің рух туралы түсінігін ақида, тәпсір Құран ілімдері ғылымдары ғалымдарының пікірлерімен салыстыра зерттеу жүргізу барысында, олардың пікірлерінің бір жерден шығады деген тұжырым жасалды.

Бұл мақала діни мәтіндерге теолінгвистикалық талдау жасау арқылы автордың ойын анықтаудың маңыздылығын көрсетеді. Жұмыстың нәтижелерін діни мәтіндерге лингвистикалық талдау жасауда және теологиялық ұғымдардың тілдік мағыналарын білуде қолдануға болады.

Түйін сөздер: рух, рух әл-әмір, рух әмин, ақыл, жан, жүрек, дене, Жәбірейіл.

R.S. Mukhitdinov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Theolinguistic analysis of Al-Farabi's treatise "Usul 'ilm at-Tabi'a" (based on the chapter "rukh")

The spirit, arousing interest among scientists, in particular philosophers and mutakallims, has become the subject of many research papers. Abu Nasr al-Farabi was no exception, in his treatise "Kitab maqalat ar-rafiqa fi usul at-tabiga", the Second Aristotle touches on the concept of "spirit" (we resorted to using the Arabic "ruh" in this work as in the original source, which, on our view fully conveys the meaning of the word). This article provides a theolinguistic analysis of the information in the "Ruh" section of this treatise, as a result, the root, the etymology of the word "ruh", as well as the relationship between its linguistic and terminological meanings, given by al-Farabi and theologians, were determined. The article also considers the word Ruh with other cognate words. The study used a comparative historical method, synchronic and diachronic methods to determine the differences and similarities of this concept through the study of medieval and modern dictionaries. In comparison, the definition, features and functions of "Ruh" by al-Farabi were studied with similar ones – by scholars-mufassirs and mutakallims. In addition to this, a hermeneutic analysis of the verses from the Koran, cited by al-Farabi as an argument, is carried out. As a result, it became obvious that in the concept of "ruh", proposed by both al-Farabi and scientists on tafsir, aqida, there is unanimity.

This article shows the importance of determining the views of the author of the treatise through the theolinguistic analysis of religious texts. The results of the work can be applied in the linguistic analysis of religious texts and the study of the linguistic meanings of theological concepts.

Key words: spirit, ruh, ruh al-amir, ruh amen, mind, soul, heart, body, Gabriel.

Р.С. Мухитдинов

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

**Теоллингвистический анализ трактата Аль-Фараби «Усул ғылым ат-Табиға»
(на материале раздела «рух»)**

Дух вызывая интерес среди ученых, в частности философов и мутакаллимов, стал предметом многих исследовательских работ. Абу Наср аль-Фараби не стал исключением, в его трактате «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул ат-табиға», Второй Аристотель затрагивает понятие «дух» (мы прибегли в настоящей работе использовать арабский «рух» как в первоисточнике, что, на наш взгляд, полностью передает значение слова). В настоящей статье проводится теоллингвистический анализ сведений в разделе «Дух» данного трактата, в результате были определены корень, этимология слова «рух», а также соотношение между его языковым и терминологическим значениями, данными аль-Фараби и учеными-теологами. В статье также рассматривается слово рух с другими однокоренными словами. В исследовании применялись сравнительно-исторический метод, синхронный и диахронический методы для определения различий и сходств данного концепта посредством изучения средневековых и современных словарей. В сопоставлении изучались определение, особенности и функции «рух» у аль-Фараби с аналогичными – у ученых-мудассиров и мутакаллимов. В добавление к этому, проводится герменевтический анализ аятов из Корана, приведенных аль-Фараби в качестве довода. В результате стало очевидным то, что в понятии «рух», предложенными как аль-Фараби, так и учеными по тафсиру, акиде, прослеживается единообразие.

В данной статье показана важность определения взглядов автора трактата посредством теоллингвистического анализа религиозных текстов. Результаты работы могут быть применены в лингвистическом анализе религиозных текстов и изучении языковых значений теологических понятий.

Ключевые слова: дух, рух, рух аль-амир, рух аминь, разум, душа, сердце, тело, Гавриил.

Кіріспе

Бұл мақалада Әбу Насир әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегінің екінші тарауы «рух» туралы мақаласына теологиялық және лингвистикалық талдау жасалады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Қазіргі таңда әлемде діннің маңыздылығы артып келеді. Дінді өзінің саяси және басқа да мақсаттары үшін пайдаланатын ұйымдар, топтар пайда болды. Олардың барлығы әр діннің қасиетті кітаптары саналатын еңбектеріне түрлі талдаулар жасап, өз мүдделеріне сай түсіндіруге тырысады.

Дінді осындай түрлі топтардың құралына айналдырмау үшін оған ғылыми талдаулар жасау маңызды. Осы тұрғыдан келгенде Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистерін көрнекті ғалымдар өз еңбектерінде қалай түсіндіргенін, өз ойларына қалай дәйек еткендігін зерттеу маңыздылығы, өзектілігі алдыңғы орынға шығады. Діннің қасиетті мәтіндерімен қатар дүни ұғымдарды түсіндіруіне де көңіл бөлу, оларды қарастыру, талдау жасау да

өзекті. Ислам дініндегі негізгі дереккөз саналатын Құран мен Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистері араб тілінде жазылған. Осы Құран мен сүннеттің мәтіндеріне тек діни талдау жасау жеткіліксіз. Құран мен сүннет мәтіндерінің тілдік астарына көңіл болу де өте маңызды. Әсіресе ислам дініндегі ұғымдарды олардың тілдік семантикасымен, этимологиясымен байланыстыра зерттегенде олардың шынайы мағынасы ашыла түседі. Осы жерде ислам ойшылдары шығармаларындағы діни ұғымдарға теоллингвистикалық талдау жасаудың өзектілігі көрінеді.

Ислам ойшылдарының көш басында тұратындарының бірі – Әбу Насир әл-Фараби. Оның еңбектері тек философия ғылымы үшін ғана емес, барша ғылым үшін маңызды, соның қатарында ислам ғылымдары да бар. Әл-Фарабидің еңбектеріне теоллингвистикалық талдау жасау арқылы ислам дініндегі талай ұғымдардың мәнін терең түсінуге, басқа қырынан қарауға мүмкіндік аламыз.

Ұсынылып отырған жұмыстың мақсаты Әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегіндегі «рух» туралы мақаласында әл-Фараби қолданған философиялық, діни ұғымдарға лингвистикалық және теология-

лық талдау жасау арқылы ол ұғымдардың мағыналарын аша түсу, оларды басқа да ғалымдардың көзқарастарымен, принциптерімен салыстыру.

Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді қойдық: «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегінің «Рух» тарауындағы негізгі ұғымдарды анықтау; философиялық және діни ұғымдардың этимологиясын зерттеу; ұғымдардың діни анықтамаларын жасау; олардың тілдік және терминдік мағыналарына қатысты ғалымдардың көзқарастарын талдау, дәлелдерін келтіру; сол арқылы Әбу Насир әл-Фарабидің көзқарастарын айқындау.

Зерттеу нысаны – «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» кітабының екінші тарауы «Рух» туралы мақаласының мәтіні.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеу нысаны нақты бір мәтін болғандықтан, осы мәтінге қатысы бар әдіс-тәсілдер ғана қолданылады. Әр зерттеуші, ғалым өзі өмір сүрген ортадағы өзекті саналатын, ғылыми маңыздылығы бар деп есептелетін мәселелерді көтеретіні анық. Сондықтан ол ойын жеткізуде өзі өмір сүрген ғасырдағы, ортадағы, дүниетанымындағы, мәдениетіндегі тілдік ерекшеліктерді пайдаланады. Әл-Фарабидің қолданған ұғымдарына талдау жасағанда сипаттау, жалпылау, жіктеу жүргізу үшін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» еңбегі орта ғасырда жазылғандықтан, оған лингвистикалық талдау жасауда диахронды және синхронды әдістерге жүгіну арқылы сөздерді талдау жасалды. Әл-Фараби бұл еңбегін тек философиялық емес, діни еңбек ретінде де қарастыруға болады. Өйткені ол дінге де тікелей қатысты ұғымдарға зерттеу жүргізеді, Құран аяттары мен хадистерді дәлел ретінде жиі қолданды. Сондықтан осы аяттар мен хадистерді талдауда, исламтанушылар «тәуил әдісі», еуропалықтар «герменевтика әдісі» деп аталатын әдіс те қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Бұл мақаламызда Әбу Насир әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» еңбегіндегі екінші мақаласы, яғни рух туралы зерттеуіндегі ұғымдарға телогингвистикалық талдау жасаймыз.

Біз осыған дейін Әбу Насир әл-Фарабидің бұл еңбегіндегі «ақыл» тарауына талдау жасап, мақала жариялаған едік. Бұл мақала сол мақаланың жалғасы. Сондықтан бұл мақалада алдыңғы мақалада қолданылған талдаулар өз жалғасын табады.

Алдымен «Рух» мақаласына талдау жасасақ. Әл-Фараби «Рух» мақаласын «Ақыл» мақаласынан кейін екінші мақала ретінде берген. «Ақыл» және «Нәфс» мақалаларына қарағанда бұл мақала өте ықшамды. Әл-Фараби бұл мақалада бір ғана Құран аятына сілтеме жасаған және бірде-бір хадисті дәлелге келтірмеген. Мақалада рухқа анықтама берген және оның қасиеттері мен ерекшеліктеріне, Алла тағаланың ғылым, мағрифа, күдірет, ирада секілді сипаттарымен байланысына, рух әмин, уахи және илхаммен ара-қатынасына тоқталған.

Рух – дін мамандарының, нақтырақ айтқанда мутәкәллимдердің, тәпшірлердің және философтардың көп талқылаған тақырыптарының бірі. Рух пен жанның, рух пен нәпсінің, жан мен нәпсінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары туралы талай зерттеулер, талдаулар жасалған. Біз әл-Фарабидің рух туралы зерттеуіне талдау жасағанда осы еңбектердің арасынан тек лингвистикалық және теологиялық зерттеулерге ғана тоқталамыз.

Ең алдымен «рух» сөзіне лингвистикалық талдау жасасақ. Рух – араб сөзі (As-Sikhakh Taj al-luga ua sikhakh al-arabyia, 1987: 367). Бұл сөздің басқа тілдерге, оның ішінде қазақ тіліне де араб тілінен енгендігі баршаға аян (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 494).

Ахмад ибн Фарис әл-Қазуини өзінің «Мақаис әл-луға» атты сөздігінде «рух» сөзінің түбіріне, этимологиясына қатысты былай деген:

(رُوح) الرَّاءُ وَالْوَاوُ وَالْحَاءُ أَصْلُ كَبِيرٌ مُطَّرِدٌ، يَدُلُّ عَلَى سَعَةِ وَفُسْحَةٍ وَاطْرَادٍ. وَأَصْلُ [ذَلِكَ] كَلِمَةُ الرِّيحِ. وَأَصْلُ الْبَاءِ فِي الرِّيحِ الْوَاوُ، وَإِنَّمَا قُلِبَتْ بَاءٌ لِكَسْرَةِ مَا قَبْلَهَا. فَالرُّوحُ رُوحُ الْإِنْسَانِ، وَإِنَّمَا هُوَ مُشْتَقٌّ مِنَ الرِّيحِ، وَكَذَلِكَ الْبَابُ كُلُّهُ. وَالرُّوحُ: نَسِيمُ الرِّيحِ. وَيُقَالُ أَرَاخَ الْإِنْسَانِ، إِذَا تَنَفَّسَ. وَهُوَ فِي شِعْرِ امْرِئٍ الْقَيْسِ. وَيُقَالُ أَرُوخَ الْمَاءِ وَغَيْرُهُ: تَغَيَّرَتْ رَائِحَتُهُ.

Рауаха – ра, уау және ха үлкен ортақ түбір. Ол кеңдікті, ашық кеңістікті, бірзділікті білдіреді. Мұның барлығының негізгі түбірі – рих (жел). «Рих» сөзіндегі иә әріпінің асылы (яғни түбірі) уау әріпі. Ол алдыңғы әріптің харакаты касра болғандықтан, и-ға өзгерген. Рух болса, адамның рухы. Ол рихтан (желден) пайда болған туынды сөз. Осы бапта келген басқа сөздер де осылай. Раух – рихтың (желдің) лебі.

Егер адам дем алса, «араха әл-инсан» (адам желдегі) деп айтылады. Бұл сөз Имру әл-Қайстың жырында да келген. Онда: егер су не басқа нәрсенің иісі өзгерсе «аруаха әл-маіу уа ғайруһу» деп айтылады» деп келген (Mugjam maqayis al-luga, 1979: 454). Сонымен қатар, бұл түбірдің «түнде жүру», «күннің кез келген бір мезгілінде қозғалу», біреуге не бір жерге бару» деген де мағыналарды беретін раха деген етістігі бар (Al-Mugjam al-wasyt, 1989: 380).

Бұдан байқайтынымыз араб тіліндегі «рух» сөзі денеге жан бітіретін, қозғалтатын деген мағыналарды қамтиды. Сондықтан жансыз дегенің әрекетке түсуіне себепші нәрсен «рух» деп аталған деуге болады. Біздің бұлай тұжырым жасауымызға әл-Фарабидің «Рух» мақаласындағы мына сөздері де негіз болады: جعلها الله سببا لحياة البدن والانتعاش Алла оны (рухты) дене тіршілігінің және жандануының себебі етті (Al-Farabi, 1951: 106) және فيودعها حركة الحياة (Алла) оны (рухты) тіршілік әрекеті ретінде қойды (Al-Farabi, 1951: 107).

Мысырдағы Араб тілі академиясы шығарған араб тілінің «әл-Муғжам әл-уасит» атты түсіндірме сөздігінде «рух» сөзіне келесідей түсіндірме берілген:

الروح ما به حياة النفس (ينكر ويؤنث)

Рух – жанның тіршілік негізі, аталық текте де (музаккар), аналық текте де (муаннас) қолданылады (Al-Mugjam al-wasyt, 1989: 380).

Ал араб тілінің ең алғашқы түсіндірме сөздігінің авторы Халил әл-Фараһиди «рух» сөзін былай түсіндірген:

الرُّوحُ: النَّفْسُ الَّتِي يَحْيَا بِهَا الْبَدَنُ. يُقَالُ: خَرَجَتْ رُوحُهُ، أَي: نَفْسُهُ، وَيُقَالُ: خَرَجَ فَيَذْكُرُ، وَالْجَمِيعُ أَرْوَاحٌ.

Рух – дене онымен тірі болатын жан. «Оның рухы шықты» (аналық текте) деп айтылады, яғни жаны шықты. Сонымен қатар «оның жаны шықты» деп аталық текте де айтылады. Көпше түрі – әруах (Al-Ayn, 1997: 291).

Араб тілінің ең алғашқы сөздігі мен өткен ғасырда жазылған түсіндірме сөздігінен «рух» сөзінің «жан» деген мағына беретінін және оның аналық текте де (муннас), аталық текте де (музаккар) қолданыла беретінін көреміз. Яғни ол сөздің орта ғасырдағы мағынасы мен бүгінгі күндегі мағынасы арасында айырмашылық жоқ. Дегенмен, әл-Фараһидидің аталық текте қолданылуын екінші беруін және оған يقال «айтылады» деген ырықсыз форманы бергендігіне қарап, «рух» сөзінің аталық текте қолданылуы аналық текке қарағанда сирек екенін түсінеміз.

Әл-Фараби де «рух» сөзін аналық текте қолданған. Осы екі сөздіктің авторлары тілдік тұрғыдан «рух» пен «нәфс» (жан) сөздерін бір мағынада қолданған деп ұғуға болады. Бұл ойды араб тілінің төмендегі түсіндірме сөздіктерінен де аңғарамыз.

Араб тілінің атақты түсіндірме сөздігі «Лисан әл-арабтың» авторы Ибн Манзур да والرُّوحُ: النَّفْسُ، يُذَكَّرُ وَيؤنثُ، وَالْجَمْعُ الأرواح. التَّهْدِيبُ: قَالَ أَبُو بَكْرٍ بْنُ الأَنْبَارِيِّ: الرُّوحُ وَالنَّفْسُ وَاجِدٌ، غَيْرُ أَنَّ الرُّوحَ مُذَكَّرٌ وَالنَّفْسَ مؤنثةٌ عِنْدَ الْعَرَبِ.

«рух» сөзін «нәфс» (жан) деп түсіндірген және Әбу Бәкір әл-Әнбаридың «Рух пен жан бір. Тек арабтар рухты аталық текте, ал нәфс (жанды) аналық текте қолданады» деген сөзін келтірген (Lisan al-arab, 1414 hijri: 462). Әбу Бәкір әл-Әнбаридың бұл айтқанынан «рух» сөзі тек аталық текте қолданылады деген түсінік туындамауы тиіс деп ойлаймыз. Өйткені ол бұл жерде «нәфс» сөзі тек аналық текте, ал «рух» сөзі аталық та, аналық та текте қолданыла береді дегенді меңзеп тұрған болса керек.

Орта ғасырдағы атақты араб лингвисті әл-Фарра былай деген:

الرُّوحُ هُوَ الَّذِي يَعِيشُ بِهِ الْإِنْسَانُ لَمْ يُخْبِرِ اللهُ بِهِ أَحَدًا مِنْ خَلْقِهِ، وَلَمْ يُعْطِ عِلْمَهُ الْعِبَادَ.

Рух – онымен адам өмір сүретін нәрсе. Ол туралы Алла ешбір жаратылысқа айтпаған және оның ғылымын пенделеріне бермеген (Tahzib al-luga, 2001: 144).

Араб тілінің «Тәһзиб әл-луға» атты энциклопедиялық түсіндірме сөздігінің авторы Әбу Мансур әл-Әзһари рух сөзіне қатысты:

وَسَمِعْتُ أبا الهيثم يقول الرُّوحُ إِنَّمَا هُوَ النَّفْسُ الَّذِي يَتَنَفَّسُهُ الْإِنْسَانُ، وَهُوَ جَارٍ فِي جَمِيعِ الْجَسَدِ فَإِذَا خَرَجَ لَمْ يَتَنَفَّسْ بَعْدَ خُرُوجِهِ وَإِذَا تَنَافَسَ خُرُوجَهُ بَقِيَ بِصَرِّهِ شَاخِصًا نَحْوَهُ حَتَّى يُعْصَ وَهُوَ بِأَلْفِ سَبْتَةِ جَانٍ.

Әбу әл-Һәйсамның: «Рух – адам дем алатын нәфс (жан). Ол дененің барлық жерінде жүреді. Егер ол шығатын болса, шыққаннан кейін дем алмайды. Егер оның шығуы тамамдалса, тұншығып қалғанға дейін көз соның соңынан ілесіп қадалып қалады. Ол парсы тілінде «жан» деп аталады» деген сөзін келтірген (Tahzib al-luga, 2001: 144).

Әбу әл-Һәйсамның араб тіліндегі «рух» сөзі парсы тіліне «жан» деп аударылатындығын айтқанына қарап, «рух» сөзі қазақ тілінде де «жан» деген мағына береді деуге болады. Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінде «жан» сөзі қазақ тіліне парсы тілінен енгендігі жазылған (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 709).

Осы жерге дейін айтылған ғалымдардың сөздерінен, араб тіліндегі түсіндірме сөздіктердің дефиницаларынан «рух» сөзінің араб тілінен енгендігін және ол араб тілінде қозғалу, үлкен кеңістікте еркін, үздіксіз немесе тұрақты түрде жылжу деген мағыналарды беретін «рауаха» түбірінен шыққан деп тұжырымдама жасауымызға болады. Сонымен қатар, рух бір денеге кіретін болса, ол денеге жан бітіп, әрекетке түсе бастайды, ол денені тастап кеткенде, дене сұлқ түсіп, жансыз, қимылсыз қалады. Сонда «рух» сөзі тілдік тұрғыдан қарағанда қазақ тіліндегі «жан» сөзімен мағыналас болып шығады.

Енді «рух» сөзінің әл-Фараби және ислам теологиясы ғалымдары мен муфассирлердің берген анықтамаларына тоқталып, талдаулар жасасақ.

Әл-Фараби «рух» сөзін түсіндіргенде оған төмендегідей анықтама берген:

فأما الروح فإنها روح لطيفة حيوانية ألطف من النفس طبعها الحياة والحركة ومنشأها ومصدر فعلها من العقل الإلهامي ومسكنها القلب.

Ал енді рухқа келер болса, расында, ол – хайуани нәзік рух, нәпсіден нәзік. Өмір мен әрекет оның табиғаты. Оның пайда болуы мен ісінің масдары илһами ақылдан. Тұрағы – жүрек (Al-Farabi, 1951: 106).

Осы анықтамада әл-Фараби араб тіліндегі إن أحواتها инна уа ахауатуһа деп аталатын сөйлем түзу әдісін қолданған. Арабтар «иннаны» сөйлемге күшейтпелі, растаушы, кесімді мағына беру үшін қолданады. Ол есімді сөйлемнің алдына қосылады да, бастауышты рафғ халінен (атау септігінен) насб халіне (табыс септігіне) өзгертеді. Ал баяндауыш сол қалпында рафғ халінде қалады. Насб халіне ауысқан есімді сөйлемдегі сөз, әл-Фарабидің біз келтірген сөйлемінде «һа» дамирі (есімдігі) иннаның исмі (есімі) инналы сөйлемнің бастауышы, ал рафғ халінде қалған есімді сөйлемнің баяндауышы, біздің мысалдағы «рух» сөзі иннаның хабары (баяндауышы) деп аталады. Ескере кететін жағдай, араб тілінде сөйлем талдау әрдайым қазақ тіліндегідей бола бермейді. Сондықтан біздің келтірген сөйлемдегі кей сөздердің не сөйлем мүшелерінің орны қазақ тіліндегідей бола бермеуі мүмкін. Мысалы, қазақ арабтануында насб халін табыс септігі деп бергенімен, ол қазақ тіліндегі секілді сөйлемде толықтауыштың қызметін атқара бермейді. Оған осы анықтамада қолданылған инналы сөйлем дәлел болады.

Әл-Фараби рухты қазақ тілінде нәзік, жұмсақ, биязы деген мағыналар беретін (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 685) لطيف «латиф» сөзімен сипаттаған және оның нәпсіге қарағанда нәзіктеу, жұмсақтау болатындығын ескерткен.

Әл-Фараби рухтың жаратылысы туралы айтқаннан кейін оның қызметіне тоқталады. Ол: «اللهم اجعلها الله سببا لحياة البدن والانتعاش» «Алла оны (рухты) дәне тіршілігінің және жандануының себебі етті», – деген (Al-Farabi, 1951: 106). Одан кейін мұның себебін былайша түсіндірген:

أولا لإلهامها العقل وأفاض عليها من نور العلم والمعرفة والقدرة والإرادة التي هي من صفات الله تعالى

«Біріншіден, (рухтың бұл қызметінің себебі) оған ақылдың илһам жасауы, оны ғылымның, мағрифаның, құдіреттің және ираданың нұрымен толтырды. Бұлар Алла тағаланың сипаттарынан», – деп түсіндірді (Al-Farabi, 1951: 106). Әл-Фарабидің бұл терминдер туралы түсінігін біз бұған дейінгі мақаламызда тоқталып талдау жасаған едік. Олар туралы кеңірек білгісі келген адамдар сол мақаланы қарай алады (Мухитдинов, 2021: 92-100).

Біз алда тоқталатын рух әминге қатысты имам ән-Нәсәфидің пікіріне қарасақ, ол ғалымның да пікірі әл-Фарабидің пікірімен сәйкес келіп тұрған сияқты. Имам ән-Нәсәфи Шуғара сүресінің 193-аятында келген «рух әмин» сөзінің тәпсірінде оны Жәбірейіл періште деп түсіндіреді және: «Өйткені ол (Жәбірейіл) ішінде өмір бар уахидың аманатшысы», – деген (an-Nasafi, 1998: 375).

Әл-Фарабидің бұл сөзінен «ғылым, мағрифа, құдірет, ирада секілді Алла тағаланың сипаттарының нұрын рухқа ақыл жеткізеді» деген ой түюге болады. Сонда ақылдың уазипасы рухқа Алла тағала сипаттарының нұрын тасу, жеткізу.

فتصدر تلك الإرادة بالأنوار إلى القلب عن الروح عن العقل عن روح الأمر عن الله عز وجل ومصدر روحانيتها عن مهبط الروح الأمين ومنها الواردة التي كانت ترد على النبي صلى الله عليه وسلم بالقرآن وغيره من الحديث بالوحي الظاهري على قلبه

Одан кейін Алла азза уа жәлладан бастау алған, одан кейін рух әл-әмірден, одан кейін ақылдан, одан кейін рухтан сол ирада нұрлармен жүрекке шығады. Оның руханиятының масдары (қайнар көзі) рух әминнің қонатын жерінен. Пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) Құранмен және басқа да заһири уахиден келетін хадиспен де уарида да (келіп тұратын) содан (Al-Farabi, 1951: 106).

Әл-Фарабидің бұл жерде қолданған ұғымдары: жүрек, рух, ақыл, рух әл-әмір. Осылардың

ішінен бізге танымал емесі, яғни бір қарағаннан мағынасы айқын емесі – рух әл-әмір. Бұл тіркес термин ретінде қолданылмайды десе де болады. Егер философтың ойын тарқататын болсақ, ирада денеге тіршілік пен жан бітіретін рухты жүрекке ақылдан жеткізеді. Ал ақылдың өзі рух әл-әмірден шығады. Ал рух әл-әмірдің өзі болса, Алладан бастау алады. Егер әл-Фарабидің осы ойын ислам ақидасындағы (теологиясындағы) уахидың пайғамбарларға берілу жолымен салыстырып қарайтын болсақ, бұл тіркестегі рух әл-әмір Жәбірейіл періште болып шығады. Өйткені Алла тағаладан адамзатқа уахи тасу міндетін осы періште атқарады. Ол туралы ақида, Құран ілімдері ғылымдары саласындағы уахи тарауы бойынша жазылған еңбектерден оқуға болады. Мысалы: д. Рамадан әл-Бутидің «Кубра әл-яқиният әл-кәуния» (al-Buti, 1997: 186-195) және д. Субхи әс-Салихтың «Мабахис фи улум әл-Қуран» кітабы (Subkhi as-Salikh, 1996: 22-48). Біздің ойымызша да, әл-Фараби «рух әл-әмір» тіркесін Жәбірейіл періште деген мағынада қолданған. Біздің бұл пікірімізді муфассир (тәпсірші) ғалым Әбу Бәкір әл-Бақағидің мына сөзі де құптайды:

ومن أخص الروح به جبريل عليه السلام بما له من روح الأمر
الديني

«Уахимен ерекшеленген – Жәбірейіл (алайһи әс-сәлам), өйткені оның (рух әл-әмір әд-дини) діни іс рухы (жеткізу қасиеті) бар», – деген (al-Baqagi, 1984: 21).

Егер әл-Фарабидің осы сөздерін басшылыққа алатын болса, уахи мәселесінде, оның берілу жолына қатысты әл-Фараби мен ислам теологтарының арасында пікір қайшылығы жоқ деген қорытынды жасауға болады.

Әл-Фарабидің жоғарыдағы сөзінен Жәбірейіл періште Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) Құранды уахи еткені секілді сүннетті де уахи етеді деген мағына шығады. Оның бұл пікірінің негізі имам әд-Дарими Хассан ибн Атиядан (Алла оған разы болсын) риуаят еткен хадисте жатыр. Ол хадисте «Жәбірейіл Алла елшісіне (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) Құранмен түсіргені секілді сүннетпен де түсетін және оны (сүннетті) оған (Мұхаммед пайғамбарға) Құранды үйреткені секілді үйрететін» деп келген (Sunan ad-Darimi, 2000: 474). Жәбірейіл періштенің сүннетті де уахи ететіндігін атақты ғалым ас-Суюти (as-Suiuty, 1974: 159) мен әз-Зурқани да айтқан (az-Zurqany, 1998: 76). Бұл жерде де әл-Фарабидің көзқарасы Құрантанушы, муфассир

ғалымдардың көзқарастарымен бірдей деуге болады.

Әл-Фараби осы сөздерін айтып болғаннан кейін, бұл ойының тірегі ретінде Шуғара сүресінің 193-194 аяттарын дәлелге келтіреді. Ол аяттарда:

نَزَّلَ بِهِ الرُّوحَ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ
«Онымен [Құранмен] (Алла тарапынан) Сенімді Рух [Жәбірейіл періште] түсті, сенің (ya, Мұхаммед) жүрегіңе ескертушілерден болуың үшін (uaxi etin түсірді)» деп келген. Бұл екі аяттың алдында, яғни 192-аятта وَإِنَّهُ لَنَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ «Әрі бұл [Құран], шын мәнінде, әлемдердің Раббысының түсіргені» деп келген (Құран, «Шуғара» сүресі, 193-194-аяттар).

Әл-Фараби қолданған тағы бір термин – рух әмин. Ислам ғалымдарының көпшілігі дерлік бұл тіркесті Жәбірейіл періште деген мағынада қолданған. Әл-Фарабидің бұл аятты дәлелге келтіруінен оның рух әминді Жәбірейіл деген мағынада қолданған дей аламыз. Құранға тәпсір, яғни түсіндірме жасаған муфассир ғалымдар болсын, ақида саласының мамандары болсын рух әминді Жәбірейіл деп қолданады. Өйткені, жоғарыда айтып кеткеніміздей, пайғамбарларға уахиды жеткізу қызметі Жәбірейіл періштенің уазипасы. Мысалы, Әбу Ләйс әс-Самарқанди өзінің тәпсір кітабында: Алла тағала рух әминді, яғни Жәбірейілді Құранмен түсірген», – деген (Abu Lais as-Samarqandi, 1993: 375). Имам Фахруддин әр-Рази Жәбірейіл періштенің «рух әмин» деп аталуын төмендегідей тәпсірлейді: Рух әмин – Жәбірейіл (алайһи әс-сәлам). Оны рух деп атауы рухтан жаратылғандығынан. «Өйткені ол дінге қатысты жаратылыстың құтқарушысы болғандықтан «рух» деп аталған» деген де сөз бар. Ол онымен өмір бар болатын рух секілді. «Ол денелерінде рух бар адамдар секілді емес, бүтін болмысы тұтастай рухтан тұратындықтан, солай аталды» деген де пікір бар. Ал оның әмин деп аталу себебі: ол пайғамбарлаға және басқаларға жеткізетін нәрсесінде (яғни уахи мен илхамында) әмин (яғни сенімді)», – деген (Fakhruddin ar-Razi, 1420 h.: 530). Имам ән-Нәфәсидің бұл тіркеске қатысты пікірін жоғарыда айтып кеттік. Егер имам ән-Нәсәфи мен имам Фахруддин әр-Разидің рух әминге қатысты айтқан тәпсірлеріндегі ойларды әл-Фарабидің рухқа берген талдауларымен салыстыратын болсақ, ойлары онша алшақ болып шықпайтындығын көреміз.

Әл-Фарабидің осы аяттан кейін:

فيكون ذلك وحيا في حقه وإلهاما في حق غيره بواسطة

«Осылайша ол (рух әминнің алып келгені) уаситамен (дәнекермен) оған (пайғамбарға, бұл жерде, яғни осы аятта Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын)) қатысты уахи, басқаларға (яғни пайғамбарлардан басқаларға) қатысты илһам болады», – деген (Al-Farabi, 1951: 106).

Бұл жерде әл-Фарабидің «рух» мәселесіне тікелей қатысы бар Исра сүресінің 85-аятына тоқталмай кеткендігі сұрақ тудырады. Ол аятта:
وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

«Және де олар [адамдар] сенен рух жайында сұрайды. «Расында, рух – Раббымың ісінен. Әрі сендерге [адамзатқа] берілген білім өте аз» деп айт» деп келген (Құран, Исра сүресі, 85-аят).

Яғни осы аятта Алла тағала адамдардың Мұхаммед пайғамбардан (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) рух туралы сұрақтарына жауап берген. Дегенмен әл-Фараби рух туралы мақала жаза отырып, осы аяттың тәпсіріне, түсіндірмесіне қатысты тоқталмай кетуі бізді екіұдай жағдайға қалдырып отыр.

Ғалымдар арасында осы аяттағы рухтың мағынасына қатысты әртүрлі көзқарасты ұстанған. Ол туралы Фахруддин әр-Рази өз тәпсірінде кеңінен баяндаған. Оның ойынша, бұл аяттағы «рух» деген сөздің мағынасы: өмірдің себебі саналатын рух (Fakhruddin ar-Razi, 1420 h.: 33).

Құран ілімдері немесе Құрантану ғылымында Құран аяттарының түсуінің екі себебі бар деп айтылады. Оның бірі Құранның барлық сүрелері мен аяттарына қатысты болса, екіншісі жекелеген сүрелер мен аяттардың түсу себебі (az-Zurqany, 1998: 144). Біріншісінің мақсаты – адамзатқа Алла тағаланың дінін, шариғатын жеткізу. Екіншісінің мақсаты – Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) адамдар тарапынан қойылған сұрақтарға не сол Пайғамбар (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) заманында орын алған жағдайларға байланысты Алланың жауабын баяндау. Исра сүресіндегі осы аяттың түсуіне себеп болған оқиғаға қатысты бірнеше риуаяттар бар. Сол риуаяттардағы мағыналарды қорытындылап беретін болсақ, адамдар Мұхаммед пайғамбарды (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) сынау мақсатында одан үш сұрақ сұрайды. Солардың бір осы рухқа қатысты еді. Бұл риуаяттардың Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) телінуінің шынайылық деңгейіне қатысты да сыни пікірлер

бар. Ол пікірлерді имам Фахруддин әр-Рази өз тәпсірінде келтірген (Fakhruddin ar-Razi, 1420 h.: 34). Біздің оймызша, әл-Фараби де бұл риуаяттарды құптамағандықтан, жоғарыдағы аятты дәлелге келтірмеген. Мұнда әл-Фарабидің аятқа емес, риуаяттардың Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) телінуіне қатысты сыни пікірде болған деген болжам жасаймыз.

Шура сүресінің 193-194 аяттарын дәлелге келтіргеннен кейін әл-Фараби жүректің қасиеті мен уазипасына тоқталады. Ол жүректі хайуани өмірдің үйі, илаһи нұрлардың кені, илһами әрекеттердің бастауы, раббани ираданың масдары (қайнар көзі) деп сипаттайды (Al-Farabi, 1951: 106).

Әл-Фараби рух туралы мақаласын **الله أعلم** Аллаһу ағлам (Алла білуші) деген сөзбен аяқтайды (Al-Farabi, 1951: 106). Жалпы, бұл тіркесті барша мұсылман ғалымдары жиі қолданады. Олар бір мәселеге қатысты өз ойларын айтқаннан кейін, бұл ойдың дұрыс та, бұрыс та болуы мүмкін екендігін ескертіп, шындықты, ақиқатты бір Алла білуші деп осылай ескертіп кетеді. Бұл мұсылман ғалымдарының ғылыми әдебі деп саналады. Осы жерден де әл-Фарабидің мұсылман ғалымдарының ғылыми әдебін ұстанғандығын көреміз.

Қорытынды

Әл-Фарабидің «Рух» туралы мақаласында келтірген ойларын ислам теологиясымен айналысқан, нақтырақ айтқанда ақида, тәпсір, Құрантану салаларының ғалымдарының және араб лингвисттерінің, лексикографтарының пікірлерімен салыстыра қарағанда пікір алшақтығын байқамадық, керісінше әрбір ойы сол ғалымдардың ойларымен үндесіп жатты деуге болады. Оған әл-Фарабидің сөйлемдері мен сөзтіркестерін басқа ғалымдардың пікірлерімен салыстырғаннан кейінгі жасаған тұжырымдарымыз дәлел болады. Бұдан Әл-Фарабидің «Усул ғылым ат-табиъа» трактатының «Рух» бөліміне теоллингвистикалық талдау нәтижесінде оның рух мәселесінде ислам теологиясындағы басты принциптерден алшақтамаған деп қорытынды жасаймыз.

Бұл мақала ҚР БЖҒМ-ның АР08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теоллингвистикалық дискурс («Усул ғылым ат-табиъа», «Китабул-Ахлак» және «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде)» атты жобаның негізінде жазылды.

Әдебиеттер

- Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы, 2016. – 918 б.
- Қасиетті Құран және қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы. / Ауд. С.З. Ибадуллаев. – Алматы: 2015, – 744 б.
- Мухитдинов Р.С. (2021). Әл-Фарабидің «Усул ылым ат-табиға» трактатына теоллингвистикалық талдау (еңбектегі «ақыл» бөлімі негізінде). – Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. 2021. №3 (98) қыркүйек. 92-100 бб.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2009. 11-том, – 752 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2009. 5-том, – 752 б.
- Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Sayı – Ocak 1951) « كتاب مقالات الرفيعة في أصول علم الطبيعة للإمام الحكيم » (الفارابي – Bilge imam el-Farabini «Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı»). №57, 81-122 s.
- Arabsha-qazaqsha sozdik. – Almaty: Nur-Mubarak baspasi, 2016. – 918 b.
- Qasyetti Quran jane qazaq tilindegi maginaliq audamasi. / Aud.: S.Z. Ibadullaev. – Almaty: 2015, – 744 b.
- Mukhitdinov R.S. (2021). Al-Farabiding «Usul 'ilm at-tabi'a» traktatina teolingvistikalıq taldu (engbektegi «ruk» bolimi negizinde). – Almaty, QazUU Khabarshisi, Shigistanu seryiasi. 2021. № 3 (98) qirkuyek. 92-100 bb.
- Qazaq adeby tilining sozdigi. – Almaty: Arys, 2009. 11-tom, – 752 b.
- Qazaq adeby tilining sozdigi. – Almaty: Arys, 2009. 5-tom, – 752 b.
- Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Sayı – Ocak 1951) « كتاب مقالات الرفيعة في أصول علم الطبيعة للإمام الحكيم » (الفارابي – Bilge imam el-Farabini «Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı»). №57, 81-122 s.
- إبراهيم مصطفیٰ وغيره. المعجم الوسيط. استانبول: دار الدعوة، سنة 1989. ص: 1067.
- أبو البركات النسفي. تفسير النسفي (مدارك التنزيل وحقائق التأويل). بيروت: دار الكلم الطيب. سنة 1998. ص: 588
- أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيدي. كتاب العين. دار ومكتبة الهلال. ج. 1. ص: 544
- رمضان البوطي. كبرى اليقينيّات الكبرى. دمشق: دار الفكر، 1997. ص: 392.
- صبحي الصالح. مباحث في علوم القرآن. بيروت: دار العلم للملايين سنة 1996. ص: 382.
- فخر الدين الرازي. مفاتيح الغيب. بيروت: دار إحياء التراث العربي. سنة 1420 هـ. ج. 24. ص: 380.
- محمد عبد العظيم الزرقاني. مناهل العرفان في علوم القرآن. دار قتيبة. سنة 1998. ج. 1. ص: 576.
- محمد بن أحمد بن الأزهر الهروي. تهذيب اللغة. دار إحياء التراث العربي – بيروت الطبعة: الأولى، 2001 م ص: 586
- ابن منظور الأنصاري. لسان العرب: دار صادر – بيروت الطبعة: الثالثة – 1414 هـ ج. 1، ص: 736
- أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري. الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية: دار العلم للملايين – بيروت الطبعة: الرابعة 1407 هـ – 1987 م ج 1، ص: 648.
- أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي. معجم مقاييس اللغة: دار الفكر عام النشر: 1399 هـ – 1979 م. ج. 2، ص: 472.
- إبراهيم البقاعي. نظم الدرر في تناسب الآيات والسور: دار الكتاب الإسلامي، القاهرة سنة 1984. ص: 846.
- أبو الليث السمرقندي. بحر العلوم: دار الكتب العلمية سنة النشر: 1413 – 1993. ج 5، ص: 624.
- أبو محمد الدارمي. سنن الدارمي: دار المغني للنشر والتوزيع، المملكة العربية السعودية الطبعة: الأولى، 1412 هـ – 2000 م ج. 7، ص: 764.
- جلال الدين السيوطي. الإقتان في علوم القرآن: الهيئة المصرية العامة للكتاب الطبعة: 1394 هـ/ 1974 م ج. 1، ص: 638.

References

- Abu Abdur-Rakhman al-Khalil ibn Akhmad al-Farahidi (2000). Kitab al-ayn [Eye book]. Beirut: Dar ua maktabat al-hilal, vol. 1, p. 544.
- Abu al-Barakat an-Nasafy (1998). Tafsir an-Nasafy (Madarik at-tanzil ua khakhaq at-tauil) [Interpretation of An-Nasafi (the perceptions of download and the facts of interpretation)]. Beirut: Dar al-kalim at-tayib, p. 588.
- Abu Lais as-Samarqandy (1993). Bakhr al-ulum [Sea of sciences]. Beirut: Dar al-kutub al-ilmyia. 5-tom, 624 s.
- Abu Mukhammad ad-Darymy (2000). Sunan ad-Darymy [Sunan Al Darimi]. Saudyia: Dar al-mugny. 7-tom, 746 s.
- Abu Nasir al-Faraby (1951). Kitab maqalat ar-rafiga fi usul ilm at-tabiga [Book of high articles on the origins of natural science]: Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Pp. 81-122.
- Abu Nasyr al-Jauhary (1987). As-Sykhakh [Corrects]. Beirut: Dar al-ilm lil-malayin. 1-tom, 648 s.
- Akhmad ibn Faris (1979). Mugjam maqayis al-luga [Dictionary of language standards]. Beirut: Dar Fikr. 2-tom, 472 s.
- Arabsha-qazaqsha sozdik (2016) [Arabic-Kazakh dictionary]. Almaty: Nur-Mubarak baspasi, p. 918.
- Fakhruddin ar-Razi (1420 h.). Mafatikh al-gaib [Unseen keys]. Beirut: Dar ikhyia at-turas al-araby, vol. 24, p. 380.
- Ibn Manzur al-Ansary (h. 1414). Lisan al-arab [Arabes Tong]. Beirut: Dar Sadyr. 1-tom, 736 s.
- Ibrahim al-Baqagy (1984). Nazm ad-durar fi tanasub al-aiyat us as-suar [Arrange the pearls in proportion to the verses and the surahs]. Al-Qahyra: Dar al-kutub al-islamy. 5-tom, 846 s.
- Ibrahim Mustafa ua gayruhu (1989). Al-Mugjam al-uasyt [intermediate dictionary]. Istanbul: Dar ad-dagua, p. 1067.

Jalaluddin as-Suyuti (1974). *Al-Itqan fi ulum al-Quran* [Proficiency in the sciences of the Qur'an]. Al-Qahira: al-Hayia al-Misryia. 1-tom, 638 s.

Mukhammad Adu al-Azim az-Zurqany (1998). *Manahyl al-irfan fy ulum al-Quran* [Sources of gratitude in the sciences of the Qur'an]. Beirut: Dar Qutaiba. 1-tom, – 576 s.

Mukhammad ibn Akhmad al-Azhary al-Haraiiy (2001). *Tahzib al-liga* [Language refinement]. Beirut: Dar Ykhiya at-turas al-arabi. 1-tom, – 586 s.

Mukhitdinov R.S. (2021). Al-Farabiding «Usul 'ilm at-tabi'a» traktatina teolingvistikalik taldu (engbektegi «ruk» bolimi negizinde). – Almaty, QazUU Khabarshisi, Shigistanu seryiasi. 2021. № 3 (98) qirkuyek. 92-100 bb.

Qasyetti Quran jane qazaq tilindegi maginaliq audamasi (2015) [Semantic translation of the Holy Quran and the Kazakh language]. Aud.: S.Z. Ibadullaev. Almaty, p. 744.

Qazaq adeby tilining sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, vol. 11, p. 752.

Qazaq adeby tilining sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, vol. 5, p. 752.

Ramadan al-Buti (1997). *Kubra al-yaqiniyat al-kaunya* [The Greatest Certainties]. Dimashq: Dar al-fikr, p. 392.

Subkhi as-Salikh (1996). *Mabakhis fy ulum al-Quran* [Studies in the sciences of the Qur'an]. Beirut: Dar al-ilm lil-malaiin, p. 382.